

Επιστήμη, οικονομική επιστήμη και επιστήμονες

Μια σύντομη πτήση στον κοινωνικο-
οικονομικο-πολιτικό χωρόχρονο

Ιωάννης Α. Κασκαρέλης*

Περίληψη

*Η επιτυχία της τεχνολογίας, η οποία βασίστηκε στα επιστημονικά επιτεύγματα, βοήθησε στο να εξυψωθεί η επιστήμη στη θέση μιας θρησκείας που κατέχει την παγκόσμια αλήθεια. Όμως ο κόσμος είναι γεμάτος επιστήμονες, χωρίς ηθικούς φραγμούς, οι οποίοι είναι στερημένοι από μια πραγματική έφεση για να βοηθήσουν την ανθρωπότητα. Αυτό φυσικά είναι αλήθεια και για την οικονομική επιστήμη και τους οικονομολόγους, των οποίων το αντικείμενο ανάλυσης γίνεται όλο και πιο περίπλοκο όσο η συνοχή του κοινωνικού ιστού αμφισβητείται και η στόχευση των πολιτικών καθεστώτων δεν είναι πλέον ευκρινής**.*

1. Επιστήμη

Τρομάζει κανείς όταν συνειδητοποιεί την προοπτική που έχει αποφασισθεί και παγιωθεί για την πορεία και το σύγχρονο ρόλο

* Ο Ιωάννης Α. Κασκαρέλης είναι αναπληρωτής καθηγητής Διεθνών Οικονομικών στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανώνυμους κριτές αυτού του άρθρου για τις επισημάνσεις και υποδείξεις τους καθώς και για τη γόνιμη κριτική που άσκησαν στο πρώτο σχέδιο, που κατατέθηκε στον επιμελητή της έκδοσης. Σε όσες από αυτές έχω την ίδια άποψη το κείμενο αναθεωρήθηκε, σε όσες πάλι η άποψή μου είναι διαφορετική το κείμενο αναθεωρήθηκε έτσι ώστε να λαμβάνει υπόψη αυτή την κριτική. Υπήρχε όμως μια γενική ένσταση ενός εκ των κριτών

της επιστήμης, της εκπαίδευσης και των πανεπιστημίων, και την στράτευση σε αυτήν την προοπτική των ανθρώπων που «προάγουν» τις επιστήμες. Η επιτυχία της τεχνολογίας βασισμένης στην επιστήμη εξέθρεψε την ψευδοεπιστήμη του «επιστημονισμού», δηλαδή την εξύψωση της μηχανιστικής και αφαιρετικής μεθοδολογίας της επιστημονικής έρευνας στο επίπεδο μιας υπέρτατης παγκόσμιας αλήθειας. Βέβαια η μεθοδολογική προσέγγιση της επιστήμης οδήγησε στην τεχνολογική πρόοδο, διέβρωσε όμως από την άλλη την ηθική σαν αξία και τις ηθικές αναστολές στη συμπεριφορά των ατόμων¹. Όπως υπογράμμισε σε συνέντευξή του (*Ελληνική Αγωγή*, τεύχος Δεκεμβρίου 2001) ο αγαπημένος ηθοποιός των κοσμικών και ανθρώπων του πνεύματος Θ. Καρακατσάνης (απαντώντας σε ερώτηση σχετικά με την γλώσσα) «... τα πανεπιστήμια δεν είναι τίποτε άλλο παρά μαγαζιά, που παίρνουν εντολές να ψάξουν εδώ ή εκεί να κρύψουν πράγματα...». Ενώ ο Federico di Trocchio (1999) θα συμπληρώσει την εικόνα. «... Ο κόσμος είναι γεμάτος από επιστήμονες που στερούνται της πραγματικής έφεσης ή έχουν χάσει πια την επινοητικότητα και τη δημιουργικότητά τους. Πρόκειται, κατά κανόνα, για σοβαρούς και καταρτισμένους επαγγελματίες, εγγυητές της λεγόμενης «φυσιολογικής επιστήμης» ή επιστήμης της ρουτίνας, που δεν δικαιούνται να αξιώνουν τον ολοκληρωτικό έλεγχο του επιστημονικού συστήματος. Αυτή η αξίωση, που ωστόσο σήμερα φαντάζει θεμιτή

την οποία δεν κατάφερα να ενσωματώσω στο κείμενο, γιατί δεν κατάφερα να κατανοήσω το πνεύμα της. Αναφέρεται «στον κίνδυνο ταύτισης αυτής της βάσιμης κριτικής (που ασκεί το άρθρο) με το κύμα αντιεπιστημονικού λόγου των τελευταίων ετών που φτάνει μέχρι την αμφισβήτηση της απελευθερωτικής για το ανθρώπινο γένος συμβολής του Διαφωτισμού ακόμη και της Γαλιλαϊκής επιστημονικής επανάστασης. Ο συγγραφέας οφείλει ως επιστήμονας, να υπογραμμίσει κάπου στο κείμενό του, ότι το σύνολο της υλικής προόδου των δημοκρατικά οργανωμένων κοινωνιών οφείλεται στην οριστική αποδέσμευση του ανθρώπου από τις θεοκρατικές ερμηνείες του φυσικού και κοινωνικού κόσμου». Δεν επιθυμώ να προβώ σε καθομολόγηση πίστωσης στις αξίες του σημερινού πολιτισμού ακόμα και αν αυτές είναι οι αξίες του Διαφωτισμού. Αλλά από την άλλη μεριά ομολογώ ότι δεν φιλοδοξούσα μέσα από αυτό το άρθρο να ασκήσω μια τόσο ολοκληρωτική κριτική στον Διαφωτισμό, ο οποίος πράγματι πιστεύω ότι μαζί με την θρησκευτική μεταρρύθμιση, τον Γαλιλαίο, τον Καρτέσιο και άλλους που προηγήθηκαν αλλά και επακολούθησαν, δημιούργησαν ένα κράμα αξιών που οδήγησαν στη βιομηχανική επανάσταση και στον σημερινό πολιτισμό και στις αξίες των σημερινών κοινωνιών. Έτσι λοιπόν πρέπει εδώ να δηλώσω ότι, αφού το παρόν άρθρο απηχεί τις απόψεις του συγγραφέα, ο ίδιος βαρύνομαι και για τυχόν σφάλματα ή παραλείψεις.

σε όλους, κινδυνεύει να στερήσει την επιστήμη από τις λαμπρότερες διάνοιές της...».

Η αρχαιοελληνική γραμματεία που έφερε την αναγέννηση στην Ευρώπη φαίνεται να είναι πια τόσο μακρινή και άγνωστη σε αυτούς που συμμετέχουν στη διαδικασία της εκπαίδευσης και κινούν τα νήματα στην παραγωγή της επιστημονικής σκέψης. Τι χαρακτηρίζει την ελληνική παιδεία και τον ελληνικό τρόπο σκέψης στο απόγειό της; (γιατί πρέπει να επισημάνουμε ότι από την άλλη μεριά η ιστορία του ελλητισμού έχει και άλλες περιόδους βαθιάς παρακμής).

1. Η ελεύθερη σκέψη δομημένη με εσωτερική λογική συνάφεια. Ο λόγος. Η διαλεκτική.
2. Η ακριβής χρήση της γλώσσας για τον ορισμό εννοιών και αντικειμένων με σκοπό την έκφραση της άποψης με καθαρά και κατανοητά επιχειρήματα.
3. Η ελεύθερη σκέψη είχε σαν απώτερο σκοπό την εύρεση της αρμονίας, η οποία είχε να κάνει με τον συντονισμό του ανθρώπου με την αρμονία του σύμπαντος. Γι' αυτό και ο ελληνικός πολιτισμός χρησιμοποίησε συγκεκριμένους δρόμους και αγνόησε άλλους που συνειδητοποιούσε ότι τον απομάκρυναν από τον τελικό του σκοπό.

Σήμερα, αντίθετα, μήπως πρέπει να μας προβληματίσει η παροιμιακή ρήση του Πλάτωνα «Πᾶσα ἐπιστήμη χωριζομένη δικαιοσύνης καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία, οὐ σοφία φαίνεται» (Μενέξενος, 246-247); Που βρίσκεται η επιστήμη σήμερα; Τι χαρακτηρίζει τον σημερινό τρόπο σκέψης και εκπαίδευσης;

1. Ως επί το πλείστον προωθείται η κατευθυνόμενη σκέψη. Διαφορετικές απόψεις πρέπει και να αντιπαρατίθενται αλλά και να κινούνται σε προδιαγεγραμμένα κατά περίοδο και περίπτωση πλαίσια. Η κατάρριψη της επικρατούσας άποψης αλλά και της επικρατούσας αντιπαράθεσης επιτρέπεται μόνο όταν εξυπηρετούνται γενικότερα συμφέροντα και δεν διαταράσσονται σημαντικές ισορροπίες².
2. Έχει γίνει πλήρως αποδεκτή η παραποιημένη (για οποιονδήποτε σκοπό και αν εξυπηρετεί) χρήση της γλώσσας και της ορολογίας³.
3. Η επιστημονική σκέψη χρησιμοποιείται για την παραγωγή πλαστών αναγκών και ενδιαφερόντων, ενώ η αναγκαία επιδίωξη εύρεσης των πόρων για την κάλυψή τους (μέσα σε μια υπαγο-

ρευμένη συλλογική αφασία για τις συνέπειες των ενεργειών αυτών), κάνει τον σημερινό άνθρωπο να νιώθει θάνατος και παντοδύναμος μέσα στην φθαρτότητα και την ασημαντότητά του, την οποία πλέον δεν αντιλαμβάνεται⁴.

Όσον αφορά το τοπίο όπου συμβαίνουν αυτά, πολύ γλαφυρά μας το περιγράφει ο Μπούκτσιν (1993). «... Ο σύγχρονος καπιταλισμός..., ταυτίζει την ανθρώπινη πρόοδο με τον άγριο ανταγωνισμό και την αντιπαλότητα, την κοινωνική θέση με την άπληστη και χωρίς όρια επισυσσώρευση πλούτου, τις πλέον προσωπικές αξίες με την απληστία και τον εγωισμό, αναγνωρίζει την παραγωγή εμπορευμάτων και αγαθών που κατασκευάζονται ρητά για την πώληση και το κέρδος ως κινητήριες δυνάμεις σχεδόν κάθε οικονομικού και καλλιτεχνικού εγχειρήματος, το κέρδος και τον πλουτισμό ως αιτίες ύπαρξης κοινωνικής ζωής. Καμιά κοινωνία από αυτές που γνωρίζουμε από την ιστορία δεν κατέστησε αυτούς τους παράγοντες τόσο κεντρικούς για την ύπαρξή της... Κάθε βίτσιο που παλαιότερα θεωρούνταν ως η αποθέωση του κακού μετατράπηκε σε «αρετή» από την καπιταλιστική κοινωνία».

2. Οικονομική επιστήμη

Η οικονομική επιστήμη, μια παραστρατημένη κοινωνική επιστήμη⁵ με ισχυρές δυνατότητες να χρησιμοποιηθούν πορίσματα των θεωριών της και αποτελέσματα των εμπειρικών και θεωρητικών ερευνών της για μεταβολή (μέσω της οικονομικής πολιτικής των καθεστώτων) της κοινωνικής δομής, σύνθεσης και εξέλιξης⁶, όχι μόνο ακολουθεί τον σημερινό τρόπο διάρθρωσης έκφρασης και επιβολής της επιστημονικής σκέψης αλλά πιστεύω ότι τον ανοίγει και τον οδηγεί. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι –για τα φθαρτά και καθημερινά– η πιο συνεργάσιμη με τα πολιτικά καθεστώτα επιστήμη. Ο Varian (1997) επισημαίνει «Μέρος της ελκυστικότητας της οικονομικής επιστήμης είναι ότι υποστηρίζει ότι μπορεί να υποδείξει πολιτικές που βελτιώνουν την ζωή των ανθρώπων. Αυτό είναι κάτι που οι άλλες φυσικές και κοινωνικές επιστήμες δεν μπορούν να το κάνουν. Η κοινωνιολογία και η πολιτική επιστήμη έχουν ένα πεδίο που ασχολείται με την εφαρμογή εναλλακτικών πολιτικών αλλά κατά το μεγαλύτερο μέρος τους αναλύονται με την κατανόηση της λειτουργίας του γνωστικού τους αντικειμένου. Οι φυσικές επιστήμες βέβαια έχουν τη δυνατότητα να βελτιώνουν

το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων αλλά αυτό στην πραγματικότητα έρχεται σαν μια απόρροια μιας πνευματικής δραστηριότητας». Η οικονομική επιστήμη και οι προτάσεις οικονομικής πολιτικής που κάνει δεν μπορεί (δεν επιτρέπεται δηλαδή) να οδηγήσουν σε ανατροπή των καθεστώτων αλλά και του σημερινού τρόπου σκέψης που περιγράψαμε παραπάνω⁷.

Η οικονομική ανάλυση συναντά συγκεκριμένες δυσκολίες. Για να αναλύσει τα οικονομικά φαινόμενα (προβλήματα) πρέπει να εξετάσει τον τρόπο σκέψης (δράσης και αντίδρασης) των συγκρουόμενων κοινωνικών ομάδων (τάξεων). Αυτό σημαίνει την ανάγκη ομαδοποίησης των ατόμων που συγκροτούν κάθε κοινωνικοοικονομική ομάδα υποθέτοντας ότι κάθε ένα αντιλαμβάνεται και υπερασπίζεται τα ομοιογενή συμφέροντα που είναι και δικά του και της ομάδας του, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που το κάνουν και τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας του. Είναι δηλαδή ένα «(ορθο-)λογικό» οικονομούν άτομο. Έτσι δεν έχουμε να αναλύσουμε τη συμπεριφορά εκατομμυρίων ανθρώπων αλλά ολιγάριθμων ομοιογενών κοινωνικοοικονομικών ομάδων.

Το πρόβλημα όμως πλέον είναι ότι οι ομάδες αυτές τείνουν να μην είναι τόσο ομοιογενείς όσο θα απαιτούσε η οικονομική ανάλυση⁸. Ο Thaler (2000) προβλέπει ότι στο μέλλον οι ερευνητές θα πρέπει να αποδεικνύουν ότι τα υποδείγματά τους που υιοθετούν «(ορθο)λογικότητα» των οικονομούντων ατόμων ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα (εκτός αν η έρευνά τους έχει να κάνει με την ιστορία της οικονομικής σκέψης). Εύκολα πλέον μονάδες της μιας ομάδας μετακινούνται σε αντίπαλες ομάδες, που σημαίνει ότι και οι δραστηριότητές τους για κάποιο προγενέστερο διάστημα δεν αποτυπώνουν τα συμφέροντα της ομάδας τους αλλά την προετοιμασία μετακίνησής τους. Για παράδειγμα εύκολα βλέπουμε εκπροσώπους των εργαζομένων να γίνονται εκπρόσωποι/μέλη της κυβέρνησης (του άλλου μεγάλου παράγοντα στην οικονομία). Επίσης τα νέα δεδομένα στο χώρο της απασχόλησης, όσον αφορά την εξειδίκευση και την ενσωμάτωση ανθρωπίνου κεφαλαίου μέσω της εκπαίδευσης, κάνει δυσδιάκριτα τα όρια των ομάδων αυτών, ή αλλιώς, διασπά αυτές τις ομάδες σε πολυεπίπεδα με διαφορετικές επιδιώξεις. Ο Βεργόπουλος (1999) υποστηρίζει ότι σήμερα επιχειρείται η ευελιξία (αστάθεια) των κατωτέρων τάξεων με σκοπό την αναδιανομή του (υπάρχοντος) πλούτου στις ανώτερες τάξεις σε περίοδο κρίσης και αποτελμάτωσης του οικονομικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι είναι πλέον εύκολα διασπώμενες ή εύκολα διαβρώσιμες από τις άλλες, ή ακόμη και κατευθυ-

νόμενες. Ο Habermas (1992) λέει ότι η «κρίση» συνίσταται στο ότι οι σύγχρονες κοινωνίες δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις προσωπικές ανάγκες των ανθρώπων, οι οποίοι όμως χειραγωγούνται από τα θεσμικά όργανα της κοινωνίας. Έτσι οι άνθρωποι αντιδρώντας σε αυτή τη χειραγωγήση «αλληλεπιδρούν» (δηλαδή κάνουν έρευνα και αναγνώριση του τοπίου και προσπαθούν να καταλάβουν την καταλληλότερη για προσωπικό τους όφελος θέση), και τις αντιδράσεις αυτές ο Habermas ονόμασε «πράξεις διαχύσεως». Συνεπώς, το έργο της οικονομικής ανάλυσης είναι εύκολο ή δύσκολο ανάλογα με την οπτική γωνία που θα το δει κανείς.

- α) Εφόσον πλέον οι μονάδες των πολυεπιπέδων κοινωνικοοικονομικών ομάδων εύκολα χειραγωγούνται ή εξαπατούνται (έστω και βραχυχρόνια) ο τρόπος οικονομικής συμπεριφοράς τους γίνεται ελεγχόμενος και κατευθυνόμενος, άρα η ανάλυση της συμπεριφοράς τους απλή, και η διατύπωση προτάσεων οικονομικής πολιτικής για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων (π.χ. Ανάπτυξη) από τα καθεστώτα επίσης εφικτή. Ο Κοντογιώργης (2003) υποστηρίζει ότι η αυτονομία της εξουσίας υπονοεί την μη-αυτονομία του κοινωνικού σώματος, αφού στην κοινωνική και πολιτική σφαίρα ο «πολίτης του κράτους» δεν διαθέτει την παραμικρή αυτοκαθοριστική δυνατότητα (βλ. Κοντογιώργης, 2004).
- β) Η άλλη οπτική σκοπιά είναι όταν δεις ότι κάθε άτομο δεν ενεργεί πλέον σαν μέλος μιας κοινωνικής τάξης αλλά σαν ιδιώτης με απόλυτα προσωπικές επιδιώξεις, και με τον ίδιο τρόπο που χειραγωγείται προσπαθεί να επωφεληθεί, για την ικανοποίηση προσωπικών του στόχων⁹. Άρα στην ουσία έχουμε ξανά να αναλύσουμε την χαοτική (ως προς την τάξη που ανήκουν) συμπεριφορά εκατομμυρίων ανθρώπων. Σαν να προσπαθούσαμε δηλαδή να αναλύσουμε τους τρόπους αυτοδιοίκησης των φρενοκομείων από τους τροφίμους τους. Ο Colander (2000) λέει ότι οι οικονομολόγοι απομακρύνονται πλέον από μια επιστήμη που βασίζεται στις επαγωγικές αρχές και θεωρήματα και θεωρούν ότι η επιστήμη της πολυπλοκότητας ταιριάζει περισσότερο στην ανάλυση των οικονομικών φαινομένων. Η επιστήμη της πολυπλοκότητας όμως δεν ερευνά για αποτελέσματα που να ισχύουν σε κάθε περίπτωση, αλλά για προσωρινά μοτίβα που αναπτύσσονται στιγμιαία σε περίπλοκα συστήματα (δυσνητικά προσωρινά και τα ίδια) και στα οποία μερικές φορές μπορεί να εντοπισθεί η ύπαρξη ισορροπίας, ενώ άλλες φορές όχι.

Άρα η οικονομική επιστήμη, παρά το επίπεδο ανάλυσης στο

οποίο σήμερα βρίσκεται με την υιοθέτηση μεθόδων των θετικών επιστημών, δεν επιχειρεί τομές, δεν ανοίγει νέους δρόμους, αλλά απλώς κάνει ό,τι η «κουλούρα» του σύγχρονου πολιτισμού επιτρέπει: Να εκπέμπει μόνο σε συχνότητες που οι άλλοι θέλουν και μπορούν να ακούσουν. Αυτό δηλαδή που κάνουν και όσοι θέλουν να είναι πετυχημένοι: προσομοίωση (simulation). Μπορούμε να παρομοιάσουμε τον ρόλο της επιστήμης σήμερα με το παιχνίδι ring-pong που παιζόταν στην ταινία Forest Gump. Οι δύο ηθοποιοί κινούσαν τις ρακέτες τους προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, χωρίς να υπάρχει στην πραγματικότητα μπαλάκι. Η σύγχρονη τεχνολογία πρόσθεσε (με τη διαδικασία της προσομοίωσης) ένα εικονικό μπαλάκι να κινείται από την μια ρακέτα στην άλλη, χωρίς να πέφτει κάτω, όπως θα άρμοζε σε ένα παιχνίδι κορυφαίων –παγκόσμιων πρωταθλητών– του αθλήματος, όπως σύμφωνα με το σενάριο της ταινίας ήταν πράγματι ο αγαθός Forest Gump. Εδώ μπορούμε να αντιστοιχήσουμε τον σύγχρονο ρόλο της επιστήμης. Οι ηθοποιοί-παίκτες («επιστήμονες») κινούν τις ρακέτες χωρίς να ενδιαφέρονται για τα πραγματικά (αν υπήρχε μπαλάκι) αποτελέσματα των κινήσεών τους αυτών. Αν πράγματι υπήρχε μπαλάκι το παιχνίδι θα ήταν χειρότερο και από παιχνίδι αρχαρίων ή τρελών. Αλλά η επιστήμη κάνει το παιχνίδι να φαίνεται ότι διεξάγεται κανονικά και σε υψηλό επίπεδο, προς τέρψη των θεατών που αντιπροσωπεύονται (προβάλλουν τον εαυτό τους) από τους ηθοποιούς-παίκτες («επιστήμονες»). Όλα όσα επιτρέπεται να λαμβάνουν χώρα βρίσκεται τρόπος να αποκτούν και κάποιο νόημα ύπαρξης ή διεξαγωγής τους¹⁰.

3. Επιστήμονες

Άρα οι οικονομολόγοι και γενικότερα οι επιστήμονες, καθώς και η ευρύτερη «ευγενής» τάξη των διανοουμένων (εκτός φτωχών εξαιρέσεων, όχι όμως αρκετών για την αντιστροφή της κατάστασης) δεν μπορούν να δώσουν λύση στα προβλήματα της ανθρωπότητας, γιατί ο τρόπος σκέψης του σύγχρονου πολιτισμού δεν το επιτρέπει. Όσο ο σύγχρονος πολιτισμός δεν βάζει στόχους και όρια στις επιδιώξεις (και ας θυμηθούμε εδώ τη γλαφυρότατη ανάλυση της κοινωνιολογίας του διανοουμένου του Schumpeter, 1972), πάντα θα υπάρχουν κέντρα που θα υποδαυλίζουν τα ταπεινά ένστικτα των ανθρώπων και θα τους χειραγωγούν

προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις, καταστρέφοντας οποιαδήποτε προσπάθειες βελτίωσης.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στους οικονομολόγους-επιστήμονες και τη διασύνδεσή τους με τα σημερινά «δημοκρατικά» καθεστώτα. Τα καθεστώτα αφού τιθάσευσαν την προηγούμενη εικοσαετία το τέρας του πληθωρισμού (στην οποία βοήθησαν η ανεργία αλλά και η διάσπαση –είτε υποκινούμενη είτε φυσιολογική λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης– σε πολυεπίπεδα των κοινωνικοοικονομικών ομάδων/τάξεων) έχουν μοναδικό στόχο αυτό που αυτά (τα καθεστώτα) αποκαλούν «ανάπτυξη». Οι οικονομολόγοι γνωρίζουν ότι εδώ γίνεται αλλοιωμένη χρήση της γλώσσας για συγκεκριμένους λόγους. Αντί όμως να τοποθετηθούν, αρχίζουν να χρησιμοποιούν και οι ίδιοι τον αλλοιωμένο-παραπλανητικό όρο για να προσφέρουν τις επιστημονικές τους υπηρεσίες.

Ανάπτυξη στην οικονομική επιστήμη σημαίνει επιδίωξη βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου της κοινωνίας στο σύνολό της (βλ. Βαϊτσος, 1980), μία δε εκ των παραμέτρων της βελτίωσης αυτής είναι και η οικονομική, δηλαδή η άνοδος του πραγματικού εισοδήματος (και παραγομένου προϊόντος), που λέγεται μεγέθυνση. Πολλές είναι οι άλλες παράμετροι: Η βελτίωση των υπηρεσιών υγείας και των άλλων κοινωνικών υπηρεσιών, η βελτίωση όχι μόνο της εκπαίδευσης αλλά και της μόρφωσης παιδείας όλων των πολιτών, η βελτίωση της κατάστασης ισονομίας και ισοπολιτείας όλων των πολιτών, η προστασία του οικοσυστήματος κ.λπ., κ.λπ... Αλλά οι περισσότερες από αυτές τις άλλες παραμέτρους δεν έχουν οικονομική τιμή στην αγορά, άρα δεν είναι εύκολο να καταμετρηθούν, και έτσι δύσκολα μπορούν να αξιολογηθούν ως προς την προσφορά τους στην οικονομική παράμετρο της μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος. Το λογικότερο είναι να σκεφτούμε ότι για να πετύχουμε αύριο τη βελτίωση αυτών των άλλων παραμέτρων της ανάπτυξης σήμερα θα πρέπει να κόψουμε κάτι από την παράμετρο της μεγέθυνσης. Αλλά και αυτή η αυριανή βελτίωση των άλλων παραμέτρων της ανάπτυξης πιθανόν να αποτελέει τροχοπέδη σε μια συγκεκριμένη πορεία μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος, που είναι γνωστό ότι προτιμούν και επιλέγουν τα καθεστώτα (ανάπτυξη-μεγέθυνση).

Άρα σε επιστημονικό επίπεδο οι δύο όροι μπορεί να επικαλύπτονται σε ορισμένα σημεία, αλλά σε άλλα να είναι αντικρουόμενοι. Σε καθεστώτα λοιπόν που έχουν ενστερνισθεί την οικονομία της αγοράς (και στην παγκοσμιοποίηση όλοι ενστερνίζονται το ίδιο) και κάτω από την ευκολία επικοινωνιακής χειραγώγησης των

μαζών που γίνεται σήμερα με τη συμβολή της τεχνολογικής εξέλιξης (άρα την ευκολία υποδαύλισης κάθε ταπεινού ανθρώπινου ενστίκτου για αλλότριους σκοπούς), είναι φανερό ότι κάθε άλλο παρά είναι εφικτός στόχος η ανάπτυξη, και η χρήση του όρου «ανάπτυξη» γίνεται στην πραγματικότητα αντί του όρου «μεγέθυνση του κατά κεφαλήν προϊόντος» (δηλαδή του μέσου όρου ως προς το σύνολο του πληθυσμού αύξησης του εισοδήματος). Έτσι τα «δημοκρατικά καθεστώτα ελευθέρας αγοράς» έχουν πείσει τις μάζες ότι η κατά κεφαλή μεγέθυνση του προϊόντος οδηγεί σε ευημερία και ευτυχία για όλους παρά το ότι η επιστημονική ανάλυση αποδεικνύει ακριβώς το αντίθετο (π.χ. Ζολώτας, 1980· Daly, 1987· Oswald, 1997). Αλλά τέτοια μεγέθυνση είναι εύκολα επιτεύξιμη.

Ας δούμε όμως πως γίνεται η εμφανιζόμενη «μεγέθυνση του κατά κεφαλήν Ακαθαρίστου Εγχωρίου Προϊόντος» που διαφημίζεται ως «ανάπτυξη». Και ας διαχωρίσουμε από την αρχή ως παροδικά φαινόμενα που εμφανέστατα δημιουργούν τεχνητή μεγέθυνση: α) τη μεταφορά πόρων μέσω των ταμείων συνοχής προς τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές/χώρες της ευρωπαϊκής ένωσης και β) τη δημιουργική λογιστική, που λαμβάνει χώρα λόγω της πολιτικής απόφασης ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

1. *Πρωτογενής Τομέας*. Επέκταση καλλιεργούμενων εκτάσεων και βοσκοτόπων έναντι του οικοσυστήματος. Υπεράντληση (σε υπερθετικό βαθμό) των υδάτινων πόρων (όχι μόνο υπέργειων αλλά και υπόγειων). Υπερβολική (σε υπερθετικό βαθμό) χρήση φυτοφαρμάκων. Μεταλλαγμένα. Υπερκαλλιέργεια ορισμένων τύπων (π.χ. Φρουτολαχανικών) με αντίστοιχη διοχέτευση «ιατρικών ερευνών» για να κατευθυνθεί η κατανάλωση προς αυτά. Τέλος βελτίωση της εντατικής καλλιέργειας με μείωση του αγροτικού πληθυσμού (άρα αύξηση της παραγωγικότητας χωρίς να λαμβάνεται υπόψη όχι μόνο το περιβάλλον αλλά ούτε ο ανθρώπινος παράγοντας). Ο Daly (1991) αναφέρεται σε έρευνα που υπολογίζει ότι η ανθρωπότητα ιδιοποιείται το 25% της φυσικής ενέργειας του πλανήτη (ηλιακή ενέργεια που συλλαμβάνεται μέσω της φωτοσύνθεσης μείον την ενέργεια που παράγουν τα ίδια τα φυτά μέσω της ανάπτυξης και αναπαραγωγής τους). Αυτό υπολογίζεται βάσει της απευθείας χρήσης (τρόφιμα, καύσιμα, ξυλεία κ.λπ.) συν τη δυνητική ενέργεια μέσω της υποβάθμισης του οικοσυστήματος.
2. *Κατασκευές/Δημόσια Έργα*. Επέκταση παντού του ανθρώπου και των δραστηριοτήτων του. Ευκολία πρόσβασης στα έως

πρόσφατα απρόσιτα μέρη. Περιορισμός του οικοσυστήματος, κίνδυνος για το περιβάλλον. Θέλω να σημειώσω εδώ ότι μου έκανε μεγάλη εντύπωση η τοποθέτηση του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη σε λόγο του το 2002 ως προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών, ότι οι άνθρωποι παρεξήγησαν την βιβλική ρήση «Αυξάνεσθαι καί πληθύνεσθε καί κατακυριεύσατε τήν γῆν». Παρ' ότι δεν αμφισβητεί την ορθότητα του νοήματος της βιβλικής εντολής, η επισήμανση από τον σημαίνοντα αυτόν Ιεράρχη ότι κακώς εννόησε ο σύγχρονος άνθρωπος ότι είναι επικυρίαρχος επί της γης, ελπίζω να αποτελέσει φωτεινό ορόσημο για τη μεταστροφή του τρόπου σκέψης της ανθρωπότητας.

3. *Δευτερογενής τομέας.* Εδώ η βιομηχανία παραγωγής πλαστών αναγκών (ο «χειραγωγούμενος καταναλωτισμός του Ζολώτα, 1980) προηγείται οποιασδήποτε βιομηχανικής παραγωγής. Δύσκολα ξεχωρίζεις το αναγκαίο από το άχρηστο. Εκεί στηρίζεται η ανάπτυξη της βιομηχανίας με τις γνωστές συνέπειες βλάβης του περιβάλλοντος, που έτσι και αλλιώς θα ήταν αναπόφευκτες αλλά σε μικρότερη κλίμακα, αν αυτές οι δραστηριότητες ήταν περιορισμένες. Σύμφωνα με τον Hirsh (1976) η αγορά δεν συσσωρεύει «ηθικό κεφάλαιο» (όπως εντιμότητα, εμπιστοσύνη στο συνάνθρωπο, ελευθερία, συνεργασία) αλλά το εξαντλεί, και αυτή η εξάντληση είναι δυνατόν να δημιουργήσει πολύ μεγαλύτερο κόστος από την εξάντληση οποιασδήποτε άλλης μορφής κεφαλαίου.
4. *Τριτογενής τομέας.* Ο ολοένα διογκούμενος τριτογενής τομέας, με τις νόμιμες και παράνομες δραστηριότητές του, είναι ο τομέας κλειδί δημιουργίας πλαστών αναγκών. Τηλεπικοινωνίες-MME, πληροφορική-διαδίκτυο. Οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις σε αυτούς τους τομείς έχουν ανοίξει πράγματι το κουτί της Πανδώρας: όλοι και ταυτόχρονα μπορούν να χειραγωγηθούν. Κανένας πλέον αντικειμενικά δεν έχει το χρόνο ούτε την κρίση να επιλέξει, μετά από ώριμη σκέψη, μόνος του, μέσα από ένα πλήθος πληροφοριών. Όλοι εκπαιδεύονται για να γίνουν ανεγκέφαλοι.

4. Ερωτήματα αντί επιλόγου

Πόσο μακριά είναι η επιστήμη σήμερα από το να προάγει την πανουργία αντί τη σοφία, και πόσο μπορεί να συνυπάρξει σήμερα με την πλατωνική δικαιοσύνη και αρετή;

Πόσο μακριά από την αλήθεια βρίσκεται ο Κοντογιώργης (2003), όταν υποστηρίζει ότι η οικονομία ως παράμετρος του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος μεγάλης κλίμακος, στο στάδιο που διανύει η εποχή μας, παράγει κοινωνική και πολιτική ενέργεια που αντιστοιχεί σε εκείνη της πόλης του 7ου ή ενδεχομένως των αρχών του 8ου αιώνα, και αυτό γιατί δεν είναι η κλίμακα καθαυτή που επιτρέπει ή απαγορεύει την ανθρωποκεντρική ολοκλήρωση αλλά το ανάπτυσμά της στον κοσμοσυστημικό χρόνο και χώρο;

Ο Bowles (1998) παραδέχεται ότι «η αγορά και οι θεσμοί της οικονομικής ζωής κάνουν περισσότερα από το να κατανέμουν αγαθά και υπηρεσίες. Στην ουσία επηρεάζουν την εξέλιξη των ηθικών αξιών, της αίσθησης του ωραίου και των προτιμήσεων»¹¹. Και συνεχίζει «Η αναγνώριση της πολιτισμικής επίδρασης των αγορών (και των άλλων θεσμών της οικονομίας) μπορεί να δώσει ώθηση σε μια πιο ενιαία προσέγγιση από τις επιστήμες συμπεριφοράς (του ανθρώπου), το όφελος από την οποία μπορεί να είναι η πιο επιτυχημένη ανάλυση των χρονιζόντων γρίφων στην οικονομική επιστήμη». Γιατί και ο Αριστοτέλης αναφέρει στην αρχή του δεύτερου βιβλίου των Ηθικών Νικομαχείων «ή δέ ήθική ἀρετή ἐξ ἥθους περιγίνεται, ὅπου καὶ τοῦνομα ἔοικεν μικρὸν παρεκκλίνον τοῦ ἔθους». Η λύση δηλαδή των προβλημάτων της ανθρωπότητας δεν βρίσκεται στις συνταγές οικονομικής πολιτικής που προτείνει η οικονομική επιστήμη, αλλά στον τρόπο συμπεριφοράς, σκέψης και αντίληψης αυτής καθ' αυτής της ουσίας της ζωής και του σκοπού της υπάρξεως εκ μέρους των οικονομούντων ατόμων. Ποια επιστήμη θα τολμούσε να διαπιστώσει κάτι τέτοιο και ποιο «δημοκρατικό καθεστώς ελεύθερης αγοράς» να το ενστερνισθεί;

«Ζούμε υπό τη διαρκή απειλή ότι ο ζωντανός κόσμος θα υπονομευθεί ανεπιστρεπτί από μια κοινωνία που την τρέλανε η ανάγκη της για επέκταση – μια κοινωνία που αντικαθιστά το οργανικό με το ανόργανο, το έδαφος με το τσιμέντο, το δάσος με άγονη γη και την ποικιλία των μορφών ζωής με απλουστευμένα οικοσυστήματα. Πρόκειται συνοπτικά, για το πισωγύρισμα του ρολογιού της εξέλιξης, για μια επιστροφή σε ένα παλαιότερο, περισσότερο ανόργανο, ορυκτό κόσμο, ο οποίος δεν ήταν σε θέση να στηρίζει σύνθετες μορφές ζωής οποιουδήποτε είδους, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπινου» (Μπούκτσιν, 1993). Για πόσο ακόμα αυτό το πισωγύρισμα θα λέγεται «οικονομική ανάπτυξη»;

Για πόσο ακόμα ο άνθρωπος θα ενεργεί σαν επικυρίαρχος επί της γης; Ένας επικυρίαρχος που ο πληθυσμός του έχει φτάσει σε ασύλληπτα νούμερα. Τα 6 δισεκατομμύρια σημερινών ανθρώπων

αντιστοιχούν βάσει των δραστηριοτήτων τους στο ισοδύναμο του ενός τρισεκατομμυρίου προβιομηχανικών ανθρώπων (του 1800), βάσει στοιχείων της δεκαετίας του 1990 για το προσδόκιμο του βίου και την κατανάλωση ενέργειας και τροφής¹². Έχει όμως την δυνατότητα να ξεφύγει τώρα από τη λογική που ακολούθησε μετά τη βιομηχανική επανάσταση ή την λύση θα την δώσει η καταστροφή της ζωής στον πλανήτη (έτσι όπως είναι σήμερα); Άλλωστε η γη έχει ζήσει και στο παρελθόν τέτοια επεισόδια, η σύγχρονη όμως επιστήμη και διανόηση τα διατηρεί στη λήθη κάτω από τον κομψό τίτλο των συμβάντων σε προϊστορικό χρόνο, προσπαθώντας να πείσει ότι η ανθρωπότητα σήμερα (χάρης σε αυτήν) βρίσκεται στο ανώτατο εξελικτικό στάδιο (καθησυχάζοντας εμμέσως ότι δεν πρόκειται να ξανασυμβούν γεγονότα που έγιναν σε προηγούμενα στάδια της «γραμμικής» αυτής εξέλιξης του ανθρώπου).

Σημειώσεις

1. Ο Vandana Shiva (1988) λέει ότι «η σύγχρονη επιστήμη είναι κατά βάση μινιμαλιστική. Η μινιμαλιστική της φύση υποθάλλει μια οικονομική διάρθρωση που βασίζεται στην εκμετάλλευση, τη μεγιστοποίηση των κερδών και τη συσσώρευση κεφαλαίου. Η μινιμαλιστική επιστήμη είναι επίσης από τις γενεσιουργές αιτίες της μεγεθυνόμενης οικολογικής κρίσης, γιατί εμπεριέχει/επιχειρεί ένα μετασχηματισμό της φύσης με τον οποίο οι διαδικασίες, οι κανονικότητες και οι αναδημιουργικές ικανότητες της φύσης καταστρέφονται. Με αυτή την ακλόνητη άποψή της για το φυσικό περιβάλλον η μινιμαλιστική επιστήμη κάνει συγκεκριμένες επιλογές υποθέτοντας ότι όλα τα θέματα είναι δυνατόν να εξετασθούν σε απομόνωση και ότι όλα τα προβλήματα έχουν τεχνολογικές λύσεις. Έτσι εξετάζει τα προβλήματα με έναν γραμμικό τρόπο, αντί μέσα σε ένα συστημικό πλαίσιο, περιθωριοποιώντας τον μη-ποσοτικοποιούμενο ανθρώπινο παράγοντα σε μια προσπάθεια να παράξει λύσεις αδιαπέραστες από υποκειμενικές κρίσεις και αξίες».

2. Στο κεφάλαιο «ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ» καθώς και στην παράγραφο «Η Ακαδημία των Ενθρονισμένων...» ο Trocchio (1999) (καθηγητής της ιστορίας της επιστήμης στο πανεπιστήμιο του Λέτσε) προσφέρει πολλά και γνωστά περιστατικά προς επίρρωση της ανωτέρω επισήμανσης, το σύνολο των οποίων περιορίζει στους χώρους των επιστημών. Εγώ πιστεύω ότι η «επικρατούσα θεωρία» ή η «επικρατούσα αντιπαράθεση» στον χώρο οποιασδήποτε επιστήμης δημιουργεί, εδραιώνει και εξυπηρετεί ευρύτερα συμπεφέροντα και στο χώρο των επιχειρήσεων και στο χώρο της οικονομίας και της πολιτικής. Βέβαια έχω την εντύπωση ότι ο τρόπος απεμπλοκής είναι ο ίδιος με αυτούς που περιγράφει ο Trocchio για τους επιστημονικούς χώ-

ρους, ίσως όμως ο χρόνος απεμπλοκής να είναι μεγαλύτερος. Στην παράγραφο μάλιστα «Ποιος κατεδίκασε τον Γαλιλαίο» (σελ. 315-328) ο Trocchio παραθέτοντας τεκμηριωμένα ιστορικά στοιχεία αποδεικνύει ότι ο Γαλιλαίος καταδικάστηκε πρώτα από το επιστημονικό κατεστημένο της εποχής του που, επειδή δεν έβρισκε επιστημονικά επιχειρήματα να αντικρούσει τον πυρήνα της Κοπερνίκειας-Αριστάρχειας θεωρίας του Γαλιλαίου, έπεισαν τον αρχιεπίσκοπο Μπελαρμίνο να επιληφθεί η καθολική εκκλησία του ζητήματος, και λόγω της ιδιόρρυθμης και άκομψης στάσης του Γαλιλαίου (ο οποίος γνώριζε την επιστημονικής προέλευσης μηχανογραφία) έναντι των επισκόπων της εκκλησίας πράγματι καταδικάστηκε στην Τρίτη δίκη του. Και καταλήγει ότι «Δυστυχώς ενώ η εκκλησία... αναγνώρισε τις ευθύνες και επανόρθωσε κατά το δυνατόν την στάση της, η επιστήμη, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, δεν στάθηκε ικανή να πράξει το ίδιο».

3. Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η επισήμανση της διασύνδεσης μεταξύ επιστήμης και πολιτικών καθεστώτων, της εξυπηρέτησης και του επιστημονικού/πνευματικού μανδύα που παρέχουν οι θεράποντες των επιστημών σε αυτά, και η από κοινού πλέον διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης και της αντίληψης ηθικών αξιών από την κοινωνία. Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* (Β' βιβλίο) λέει «οί γάρ νομοθέται τούς πολίτας έθίζοντες ποιούσιν αγαθούς, και τό μέν βούλημα παντός νομοθέτου τούτ' έστίν όσοι δέ μή εϋ αυτό ποιούσιν άμαρτάνουσιν, και διαφέρει τούτω πολιτεία πολιτείας αγαθή φαύλης» Ο νομοθέτης όμως του Αριστοτέλη είναι ο πνευματικός άνθρωπος που τα έργα του εγίνοντο σεβαστά και εκτελεστά από την πολιτεία. Σήμερα αντίθετα η σχέση είναι αμφίδρομη. Τα πνευματικά έργα (π.χ. Νομοθετήματα) για να επιβληθούν και να εφαρμοσθούν από την εκτελεστική εξουσία πρέπει να είναι αρεστά σε αυτήν και συμβατά με αυτήν. Άρα η παραποιημένη χρήση της γλώσσας και της επιστημονικής ορολογίας είναι το αποτέλεσμα αυτής της διασύνδεσης (διαπλοκής;) της επικρατούσας επιστημονικής άποψης και των πολιτικών καθεστώτων, παράδειγμα δε αυτής αποτελεί η Τρίτη ενότητα του παρόντος άρθρου.

4. Ο Piety (2004) αναφερόμενος στην αμερικανική κοινωνία σημειώνει ότι «είμαστε όλο και περισσότερο ένας πολιτισμός («κουλτούρα») που δεν βλέπει ούτε προς το παρελθόν ούτε προς το μέλλον, παρά μόνο στα επόμενα τριμηνιαία οικονομικά στοιχεία ή στην επόμενη «Δελφική» προφητεία του Alan Greenspan».

5. Ο Evensky (2004) αναλύει το περιορισμένο πλαίσιο της σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης λόγω της ακαδημαϊκής αποστασιοποίησης μεταξύ των κοινωνικών επιστημών, και όπως και ο Bowles (1998) θεωρεί ότι μια πιο ενιαία προσέγγιση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων από τις επιστήμες συμπεριφοράς του ανθρώπου θα μπορούσε να είχε πράγματι θετικό αντίκτυπο και στα προβλήματα της επιστημονικής ανάλυσης αλλά και, μέσω της εφαρμογής των διαφορετικών πορισμάτων πολιτικής που θα προέκυπταν, σε πιθανή απεμπλοκή από χρονίζοντα προβλήματα της παγκόσμιας οικονομίας.

6. Αυτό ισχύει για όλα τα ρεύματα της οικονομικής σκέψης που υιοθε-

τήθηκαν ή θα υιοθετηθούν από πολιτικά καθεστώτα. Γιατί η υιοθέτηση μιας «οικονομικής θεωρίας» από ένα πολιτικό καθεστώς δεν επαρκεί για τη διατήρησή του, αν δεν τροφοδοτείται συνέχεια από θεωρητικές και επιστημονικές ερμηνείες και προτάσεις πολιτικής για τα προβλήματα που εμφανίζονται και τον τρόπο λύσης τους, με σαφή στόχο τη διατήρηση του πολιτικού καθεστώτος στην εξουσία, με συνεπακόλουθο τη συνέχιση της εφαρμογής της «οικονομικής θεωρίας» του συγκεκριμένου ρεύματος σκέψης στην πράξη. Έτσι οι κεύσσιανοί έσωσαν τα καπιταλιστικά καθεστώτα την περίοδο της οικονομικής τους κρίσης μέσω της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής για όσο διάστημα χρειαζότανε, οι μαρξιστές συνέδραμαν στην παγίωση των καθεστώτων της ανατολικής Ευρώπης, οι μονεταριστές πρωτοστάτησαν στην εγκαθίδρυση και παγίωση συγκεκριμένων στρατιωτικών καθεστώτων στη Λατινική Αμερική, οι νέο-αυστριακοί ηγούνται της απορρύθμισης συγκεκριμένων οικονομικών θεσμών προς την πλήρη οικονομική απελευθέρωση, και οι νεοκλασικοί σαν κυρίαρχο οικονομικό δόγμα ηγούνται της σημερινής παγκοσμιοποίησης μέσω της απελευθέρωσης του διεθνούς εμπορίου αλλά και κυρίως της απελευθέρωσης της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων.

7. Οι Balakrishnan κ.ά. (2004) αναφέρουν ότι η διατηρήσιμη («αιφόρορς»!!!) παγκόσμια «οικονομική ανάπτυξη» μπορεί να επιτευχθεί μόνο εφόσον: α) μέσω της βιομηχανοποίησης και της προώθησης της υψηλής τεχνολογίας εντάσεως κεφαλαίου, η ανάπτυξη οδηγήσει σε οικονομίες με διογκωμένο τον τομέα των υπηρεσιών και β) μέσω της παγκοσμιοποίησης (η οποία βασίζεται στην ιδεολογία της νεοφιλελεύθερης, καπιταλιστικής, ελεύθερης αγοράς), το μοναδικό όχημα για μια τέτοια «ανάπτυξη». Και αυτό η σύγχρονη οικονομική επιστήμη καλείται να το παγιώσει και να το καλύπτει συνεχώς με ένα φαινομενικά αδιάβροχο επιστημονικό μανδύα, που συνίσταται στην επινόηση της τεμάχισης των θεμάτων και της εξέτασης κάθε τεμαχίου-προβλήματος σε απομόνωση από τα άλλα.

8. Οι κοινωνικές/οικονομικές ομάδες ατόμων με κοινά οικονομικά συμφέροντα πρέπει να έχουν κοινές δράσεις και κοινούς στόχους (π.χ. βλ. «πάλη των τάξεων»). Αυτό διαφέρει από την υπόθεση της ομοιογένειας των προτιμήσεων των καταναλωτών (δηλαδή της ίδιας καταναλωτικής συμπεριφοράς) ή της ομοιογένειας των εργαζομένων (δηλαδή των ίδιων ικανοτήτων και δεξιοτήτων μεταξύ των εργαζομένων, άρα και ίδια παραγωγικότητα σε ίδιες αναλογίες με τους άλλους παραγωγικούς συντελεστές), που πιθανόν να μην υιοθετούνται από ακαδημαϊκούς που δεν ανήκουν στο κυρίαρχο ρεύμα οικονομικής σκέψης.

9. Η αναφορά αυτή δεν έχει σχέση με την έννοια της «αοράτου χειρός» του Adam Smith. Ίσως περισσότερο να έχει να κάνει με τις «πράξεις διαχύσεως» του Habermas. Πάντως πρόθεσή μου είναι να επισημάνω την αποσύνθεση των κοινωνικών ομάδων (τάξεων).

10. Ένας από τους κριτές του άρθρου βρήκε την παρομοίωση της ανωτέρω παραγράφου υπερβολική αν όχι μηδενιστική, και επισημαίνει ότι «ευτυχώς υπάρχουν αρκετοί εναργείς επιστήμονες που διασώζουν τη φήμη του λειτουργήματός τους». Η πρόθεσή μου σε αυτό το άρθρο είναι να επισημάνω ότι θα υπάρχει πάντα η πλειοψηφία των «ανθρώπων του πνεύμα-

τος», που φορώντας τον παραπλανητικό μανδύα της επιστημονικής τεκμηρίωσης που έχει καταστεί ανάλογος του θρησκευτικού δόγματος (μην ξεχνούμε ότι τα σημερινά πανεπιστήμια είναι οι απόγονοι αυτών που ιδρύθηκαν στον μεσαίωνα και ελέγχοντο από την καθολική εκκλησία), θα υποκύπτει και θα εξυπηρετεί τα συμφέροντα των καθεστώτων που έχουν την εξουσία. Οι εναργείς επιστήμονες (όσοι δεν είναι και αυτοί όργανα με στόχο να συσπειρώνουν τους δυσαρεστημένους και να τους χειραγωγούν ώστε να είναι ακίνδυνοι για τα καθεστώτα) είναι απλά τα άλλοθι των καθεστώτων, που όσο δεν συγκεντρώνουν οπαδούς και δεν βρίσκουν βήμα σε μέσα που ελέγχουν την πληροφόρηση των μαζών, έχουν το ελεύθερο να λένε ό,τι θέλουν. Ο Νεοκλής Σαρρής συχνά διατείνεται ότι ζούμε σε μια «καλόβολη δικτατορία», η οποία δεν ασκεί σωματική βία (γι' αυτό και δεν δημιουργεί πυρήνες που θα σχεδίαζαν την ανατροπή της), αλλά αργά αλλά σταθερά δημιουργεί ένα νέο τύπο ανθρωπίνης ύπαρξης που έχει εύπλαστη συνείδηση και δεν αντιδρά. Αυτό πιστεύω ότι δεν μπορεί να γίνει χωρίς τη συνεργασία των «ανθρώπων του πνεύματος» ή της επιστήμης ειδικότερα.

11. Ο Hirschman (1982) στο ίδιο επιστημονικό περιοδικό πολλά χρόνια νωρίτερα είχε υποδείξει ότι «ο καπιταλισμός έχει κατανοηθεί σαν μια πανίσχυρη πολιτισμική επίδραση ή αλλιώς σαν ένας καταστροφέας του ηθικού και κοινωνικού οικοδομήματος».

12. Τα στοιχεία προέρχονται από τα ετήσια τεύχη του World Development Report που εκδίδει η Παγκόσμια Τράπεζα, και οι υπολογισμοί εμπειρίχονται σε τρέχουσα μελέτη του συγγραφέως του παρόντος άρθρου που δεν έχει ακόμη εκδοθεί.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* 14, Βιβλίο Β', μφρ. Δ. Λυπουρλής, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Βαϊτσος Κ., *Σημειώσεις για το μάθημα «Οικονομική Μεγέθυνση»*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1980.
- Βεργόπουλος Κ., *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη Χίμμαρα*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 1999.
- Ζολώτας Ξ., *Οικονομική μεγέθυνση και φθίνουσα κοινωνική ευημερία*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1980.
- Κοντογιώργης Γ., «Η Γεωπολιτική του ελληνικού κοσμοσυστήματος και το ερμηνευτικό πρόβλημα της νεοτερικότητας. Αποσαφηνίσεις στο έργο του Θουκυδίδη», *Μελέτες προς τιμή του Καθ. Λάζαρη*, τόμ. Ι, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πειραιάς, 2003, σελ. 137-161.
- Κοντογιώργης Γ., «Η "Πολιτειότητα" ως διακύβευμα», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 38, 2004, σελ. 5-24.

- Μπούκτσιν Μ., *Ξαναφτιάχνοντας την κοινωνία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1993.
- Πλάτων, *Plato Menexenus*, vol. IX, translated by R.G. Bury, LOEB Classical Library, Harvard University Press, London UK, 1929.
- Schumpeter J., *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*, εκδ. ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1972.
- Trocchio di F., *Αλλοπαρμένες Μεγαλοφυίες*, εκδ. Τραυλός, Αθήνα, 1999.

Β. Ξενόγλωσση

- Balakrishnan U., Duvall T. and Primeaux P., «Rewriting the Bases of Capitalism: Reflexive Modernity and Ecological Sustainability as the Foundations of a New Normative Framework», *Journal of Business Ethics*, vol. 47, no 4, November 2003, σελ. 299-314.
- Bowles S., «Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions», *Journal of Economic Literature*, vol. XXXVI, March 1998, σελ. 75-111.
- Colander D., «New Millenium Economics», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 14, no 1, 2000, σελ. 121-132.
- Daly H., «The Economic Growth Debate: What Some Economists Have Learned But Many Have Not», *Journal of Environmental Economics and Management*, vol. 14, 1987, σελ. 323-336.
- Daly H., «Speculations: Towards an Environmental Macroeconomics», *Land Economics*, vol. 67, no 2, 1991, σελ. 255-59.
- Evensky J., «Economics in Context», *Journal of Economic Education*, vol. 35, no 2, 2004, σελ. 197-211.
- Habermas J., *The Theory of Communicative Action: The Critique of Functional Reason, Policy Press, Cambridge, 1992.*
- Hirschman A.O., «Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?», *Journal of Economic Literature*, vol. XX, December 1982, σελ. 1463-1484.
- Hirsh F., *Social Limits to Growth*, Routledge, London, 1976.
- Kaskarelis I., *Capitalism, Representative Democracy and the Protection of the Environment*, University of Thessaly, mimeo, 2005.
- Oswald A., «Happiness and Economic Performance», *The Economic Journal*, vol. 107, no 445, November 1997, σελ. 1815-1831.
- Piety M., «The Long Term: Capitalism and Culture in the New Millenium», *Journal of Business Ethics*, vol. 48, 2004, σελ. 1-16.
- Thaler R., «From Homo Economicus to Homo Sapiens», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 14, no 1, 2000, σελ. 133-141.
- Vandana Shiva, «Reductionist Science as Epistemological Violence», in Ashis Nandy (ed.), *Science Hegemony and Violence: A Requiem for Modernity*, Oxford University Press, New Delhi, 1988, σελ. 232-56.
- Varian H., «What Use is Economic Theory?», in D'Autume A. and J. Cartelier (eds), *Is Economics Becoming a Hard Science?*, ed. Elgar, UK, 1997, σελ. 108-119.